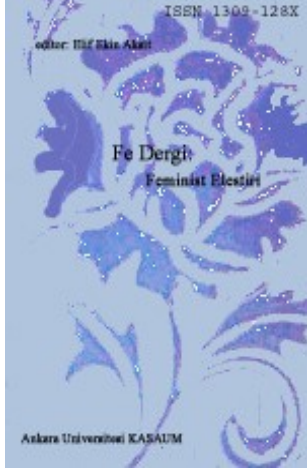

Yayınlayan: Ankara Üniversitesi KASAUM
Adres: Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Cebeci 06590 Ankara

Fe Dergi: Feminist Eleştiri 13, Sayı 1
Erişim bilgileri, makale sunumu ve ayrıntılar için:
<http://cins.ankara.edu.tr/>

***“Yakın akraba göçü” ve 1989 göçü süreçlerinde
Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç eden kadınların çalışma hayatına dair deneyimleri***

*Sercan Eklemezler
Selda Adiloğlu*

Çevrimiçi yayına başlama tarihi: 10 Haziran 2021

Yazı Gönderim Tarihi: 25.01.2021

Yazı Kabul Tarihi: 29.04.2021

Bu makaleyi alıntılar için: Sercan Eklemezler, Selda Adiloğlu, ***“Yakın akraba göçü” ve 1989 göçü süreçlerinde Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç eden kadınların çalışma hayatına dair deneyimleri*** *Fe Dergi* 13, no. 1 (2021), 71-85.

URL: http://cins.ankara.edu.tr/25_6.pdf

Bu eser akademik faaliyetlerde ve referans verilerek kullanılabilir. Hiçbir şekilde izin alınmaksızın çoğaltılamaz.

“Yakın akraba göçü” ve 1989 göçü süreçlerinde Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç eden kadınların çalışma hayatına dair deneyimleri

Sercan Eklemezler*

Selda Adiloğlu*

Göçmenliği 1970’li yıllarla birlikte kabul görmeye başlayan kadının iş piyasasındaki varlığı, görünmezliği de barındıran bir duyarsızlığa maruz kalmaktadır. Çoğunlukla ikincil ve yedek işgücü ya da “kadın işi” olarak tanımlanan bir pozisyonda yer bulan kadın emeği, göçmenlik söz konusu olduğunda daha da değersizleştirilebilmektedir. Bu noktada çalışmanın odağı, kadının bir göçmen olarak çalışma hayatındaki emeğidir. Göç öncesi ve sonrası kadın deneyimini ve çalışma olgusunu, Bulgaristan göçmeni kadın çalışanlar üzerinden ortaya koymak, bu çalışmanın başlıca amacıdır. Bu doğrultuda 1969-1978 arası “yakın akraba anlaşması göçü” ile 1989 göçü sürecinde Bursa iline göç etmiş Bulgaristan göçmeni kadınlardan altışar kişilik iki grubun bilgisine başvurulmuştur. Literatürdeki örneklerle bu çalışma bulgularının karşılaştırılması, göç ve çalışmaya dair deneyiminin, toplumsal cinsiyet, siyasal ve ekonomik sistem ile sosyo-kültürel yapıdan etkilenerek farklılaştığını ortaya koymaktadır. Kadınların boş vakit pratiklerinin yetersizliği, ev sahibi olma azimleri, “çalışkan muhacir kadın” imgesini sahiplenmeleri ve ikinci nesille birlikte kırılmaya uğrayan “çalışkanlık” söylemi ise çalışmanın diğer bulgularıdır.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan göçmeni kadınlar, çalışan göçmen kadın, kadın emeği, çalışma olgusu, çalışma deneyimi

The working life experiences of women who immigrated from Bulgaria to Turkey during the “close relatives migration” and 1989 migration.

The presence of women in the labor market, whose immigration began to be accepted in the 1970s, is exposed to an insensitivity that also includes invisibility. Women's labor, which often takes place in a position defined as secondary and reserve labor or as “women's work”, can be further devalued when it comes to immigration. At this point, the focus of the study is women's labor in working life as an immigrant. The main purpose of this study is to reveal the women's experience and working phenomenon before and after migration through immigrant women from Bulgaria. In this direction, the information of two groups of six immigrant women who migrated to the province of Bursa from Bulgaria between 1969-1978 with “close relatives migration agreement” and during the 1989 migration period were consulted. Comparison of the findings of this study with the examples in the literature reveals that the experience of migration and work differs by being influenced by gender, political and economic system, and socio-cultural structure. The inadequacy of women's leisure practices, their determination to own a home, with their embracing the image of “hardworking immigrant woman” and the discourse of “industriousness” that has been broken with the second generation are the other findings of the study.

Keywords: Immigrant women from Bulgaria, working migrant women, female labor, working fact, working experience

Giriş

Yakın tarihlere kadar göçün erkek merkezli gelişim ve gidişatı tartışılırken, bugün hiç olmadığı kadar kadınla ilişkilendirilmiş bir göç olgusundan bahsedilmektedir. Göçmenliği 1970’li yıllarla birlikte kabul görmeye başlanan kadının bir çalışan olarak iş piyasasındaki varlığıysa görünmezliği de içinde barındıran bir duyarsızlığa

* Arş. Gör., Bursa Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü, sercan.eklemezler@btu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3198-8413>, Yazı Gönderim Tarihi: 25.01.2021, Yazı Kabul Tarihi: 29.04.2021

*Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü, selda.adiloglu@btu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9725-436X>, Yazı Gönderim Tarihi: 25.01.2021, Yazı Kabul Tarihi: 29.04.2021

maruz kalmaktadır. Bu noktada çalışmanın odağı, kadının bir göçmen olarak çalışma hayatındaki emeğidir. Göç öncesi ve sonrası kadın deneyimini ve çalışma olgusunu, Bulgaristan göçmeni kadın çalışanlar üzerinden ortaya koymak, bu çalışmanın başlıca amacıdır.

Akademik çalışmaların çoğu Bulgaristan eksenli göçlerin başlangıcına takılı kalmış durumdadır. Böylelikle, tarihsel bir zemin üzerinden siyasi çıkar ve gayelerin çatışması anlatılır, sonrasında da buna bağlı olarak gelişen insan hareketliliği kronolojik sırayla aktarılır. Oysa göç, ortaya çıktığı andan çok daha uzak bir zaman ve mekâna etki edebilir. Göçmenin hayata tutunma taktikleri, deneyim ve birikimleri, çalışma hayatına katılımları ve bunların gündelik yaşama yansımaları, göç tarihinden, siyasi ve ekonomik sistemden, sosyo-kültürel yapıdan ve toplumsal cinsiyetten etkilenecek farklılaşır. Dolayısıyla tüm bunlar göçe dair akademik nitelikteki yaklaşımların çeşitlendirilmesini gerektirir.

Bir kadın sosyal bilimci olarak Mirjana Morokvasic (2008), kadının görünmezliğine ve erkek bağımlı oluşuna bir anlamda veryansın eder. Yazar, tarihsel olarak kadının her daim hareketsizlik ve/veya edilgenlikle eşleştirildiğini, sırf bu nedenden dolayı da harekette olmalarının onlar için büyük öneme sahip olduğunu aktarır. Son dönemde kadın göçmen olgusuna ve kadının göç deneyimine dair artan ilgi, salt sosyal bilimcilerin iddia ve çabalarıyla değil, göç istatistiklerindeki verilerle de ilişkilidir. 2019 yılı rakamlarına bakıldığında (International Migration Report 2019), dünya genelindeki uluslararası göçmenlerin %47.9'unu kadınların oluşturdukları görülür, bu da hemen hemen eşit oranlarda kadınların da birer göçmen olduğunu tartışmasız gözler önüne serer. Bu etkenler ise ister istemez göç çalışmalarında kadını, hiç olmadığı kadar ilgi çekici bir noktaya getirir (Çakmak 2015). Kadına yönelik artan ilgi, göç çalışmalarını arttırdığı kadar çeşitlenmesine de neden olur. Bir yandan göç öncesi ve sonrası kadın deneyimlerine bir yandan çalışma olgusuna, Bulgaristan göçmeni kadın çalışanlar üzerinden eğilen bu çalışma da söz konusu çeşitlenme sürecinin bir ürünüdür.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışma, Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç edip Bursa'ya yerleşen kadınların çalışma yaşamlarına dair deneyimlerini içermektedir. Bunun için köken ülkede ve Türkiye'de çalışma deneyimi olan kadın katılımcılara ulaşılmıştır. Amaca yönelik örneklem seçimi ile farklı tarih aralıklarında Türkiye'ye göç etmiş, toplam 12 kişiden oluşan iki kadın göçmen grubu belirlenmiştir. Gruplardan biri, 1968 yılında Bulgaristan'la Türkiye arasında imzalanan yakın akraba göçü antlaşması (Yakın Akraları 1952 Yılına Kadar Türkiye'ye Göç Etmış Olan Türk Asıllı Bulgar Vatandaşlarının Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Göç Etmeleri Hakkında Anlaşma) sonrasında 1970'li yıllarda Türkiye'ye göç etmiş altı göçmen kadını içermektedir. Diğer, 1989 göçü sürecinde Türkiye'ye göç etmiş altı kadından oluşmaktadır¹. Mayıs 1989'dan itibaren Bulgaristan Türkleri, büyük gruplar halinde sınır dışı edilmeye başlanmış ve Türkiye'nin sınırlarını kapattığı 22 Ağustos 1989 tarihine kadar Türkiye'ye, 310 bin kişi göç etmiştir (Boykov 2017, 386). Ancak, araştırmaya dâhil edilen kadınlar iki ülke arasındaki sınır kapılarının açık olduğu Haziran-Ağustos 1989 tarihleri arasında değil, vize uygulamasına geçilmiş olan 1990 yılında, hatta 1991 yılı başına sarkan süreçte Türkiye'ye giriş yapmışlardır. Kasım 1989 tarihinde Jivkov rejiminin tasfiye edilmesini takiben bir taraftan geri dönüş göçleri² yaşanmış, diğer taraftansa vize süreleri el verdiğince Türkiye'ye göçler devam etmiştir. 1990 yılının ikinci yarısında yaşanan göç dalgasıyla birlikte toplamda 360 bin kişi, Türkiye'ye göç etmiştir (Yüzbaşıoğlu 2019).

Araştırma sürecinde katılımcılarla yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Kasım 2020 ile Ocak 2021 tarihleri arasında katılımcılardan Bulgaristan'daki çalışma deneyimleri ve göç sonrasındaki ücretli çalışma hayatları hakkında bilgiler elde edilmiştir. Görüşme soruları her iki ülkede iş bulma deneyimleri, kazanılan paranın nasıl harcandığı, sigortalılık, çalışmaya yüklenen anlam, aile ve iş yaşamı ilişkisi, boş zaman gibi konuları kapsamaktadır. Katılımcıların çalışmaya dair anımsadıkları, ortaklaşılan temalar altında analiz edilmiş ve anlatılar ile ortaya çıkan temaların mevcut literatürle benzeşen ve ayrışan yanları sunulmuştur.

Katılımcıların Sosyo-ekonomik ve Demografik Özellikleri

Tablo 1'de katılımcıların doğum yılı ve yeri, eğitim durumu, göç yılı ile her iki ülkedeki çalışma pozisyonlarına dair bilgiler gösterilmiştir.

Tablo 1 Katılımcıların Bazı Sosyo-ekonomik ve Demografik Özellikleri Bilgisi

Katılımcı	Doğum yılı	Doğum Yeri	Eğitim Durumu	Göç Yılı	Bulgaristan Çalışma Hayatı	Türkiye Çalışma Hayatı
Katılımcı-1	1945	Kırcaali, Eğridere (Ardino), Dedeler Köyü	Ortaokul üzeri 1-5 yıl meslek kursu	1978	Bağ, bahçe, tütün işi ve desinatörlük	Konserve ve otomobil fabrikalarında işçilik
Katılımcı-2	1948	Kırcaali, Sırtköy (Gırbişte)	Ortaokul	1990	Tütün işi, orman işi, terzilik	Konfeksiyon işi, terzilik
Katılımcı-3	1969	Kırcaali, Cebel	Lise	1990	Dokuma operatörlüğü, tütün işi	Fabrika işçiliği
Katılımcı-4	1960	Kırcaali	Ortaokul	1991	Tütün işi, hazır giyim işi	Konfeksiyon işi, bulaşıkçılık
Katılımcı-5	1961	Kırcaali, Killi (Benkovski)	Ortaokul	1991	Tütün, tarla işi	Tarla işi
Katılımcı-6	1962	Kırcaali, Sırtköy (Gırbişte)	7. sınıftan sonra göç	1977	-	Tekstil fabrikasında işçilik, ustabaşılık (kamu)
Katılımcı-7	1966	Kırcaali, Killi (Benkovski)	8. sınıftan terk	1991	Tütün, tarla işi	Tarla işi, hazır giyim işi
Katılımcı-8	1942	Filibe	Lise	1973	Kısa süreli işler	Süt ürünleri fabrikasında işçilik
Katılımcı-9	1942	Kırcaali, Eğridere (Ardino), Dedeler Köyü	Ortaokul	1973	Tütün, tarla işi, hayvan bakımı, tütün atölyesi ve dokuma fabrikasında işçilik	Kısa süreli Devlet Malzeme Ofisi'nde çalışma
Katılımcı-10	1968	Kırcaali, Eğridere (Ardino), İsolllar Köyü	Türkiye'de meslek lisesi	1973	-	Otomobil fabrikasında işçilik
Katılımcı-11	1963	Kırcaali, Eğridere (Ardino)	Ortaokul	1978	-	Çiğ börekçilik, Boyahanede ve tekstil fabrikasında (kamu) işçilik
Katılımcı-12	1975	Kırcaali, Karamusollar (Çernigovo)	Ortaokul	1990	Tütün işi, meyve sebze toplama	Konserve ve fabrika işçiliği

Tablodaki verilere göre, seçilen katılımcıların tamamı Bulgaristan doğumludur. Doğum yerleri itibariyle katılımcılardan biri Filibe ili doğumluyken, diğer 11 katılımcıdan yalnız biri Kırcaali ilinin Eğridere-Ardino kasabasında doğup büyümüş; diğer 10 katılımcı ise Kırcaali'ye bağlı köylerde (örn. Gırbişte-Sırtköy, Dedeler-Dyadovtsi, İsolllar, Killi-Benkovski, Karamusollar-Çernigovo) doğup büyümüştür. Katılımcılardan “yakın akraba göçü” döneminde Türkiye'ye göç edenlerin yaşları 52 ile 78 arasında; 1989 göçü sürecinde ülke değiştiren katılımcıların yaşları ise 45 ile 72 arasında değişmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu göç tarihinden bağımsız olarak ortaokul mezunudur. Göç sonrası süreçteki ekonomik gereklilikler okul çağında göç eden hemen hemen bütün katılımcılar için okula devam etmelerinin önündeki engel olarak gösterilmiştir.

Göç sonrası süreçte katılımcıların tamamının en az bir en çok üç farklı iş kolunda çalıştıkları, iş hayatına aktif şekilde katıldıkları görülür. Kadınların çalışma hayatları ve bu dönemlere dahi anımsadıklarının detaylandırılması ve anlaşılabilmesi, her şeyden önce onların diğer kadınlar gibi önce birer göçmen sonrasında da çalışan olarak ele alınmasını gerektirir. Bu ihtiyaçtan hareketle çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde kadının göçteki görünürlüğü ardından emeği irdelenmektedir.

Kadının Göçteki Görünürlüğü

Göç çalışmalarında kadın, çoğunlukla başka birileriyle anılagelen hikâyesiyle yer bulur. Böylesi bir yapı ise ister istemez Carling'in (2005) iddiasını akla getirmektedir, zira onun da belirttiği gibi göç yazını alabildiğine cinsiyet körü veya cinsiyetçidir. Dedeoğlu ile Gökmen çalışmalarında (2020, 18), aile içinde karar verici ve ailenin geçimini üstlenen kişilerin erkek olarak kabul görmesinin, göç edecek kişinin erkek olarak varsayılmasına yol açtığını bunun da göç teorilerinde erkeğin “asıl aktör” ve “prototip göçmen” olarak tanımlanmasına neden olduğunu iddia ederler. Akademik çalışmalarda da durum benzerdir, çoğunda yer bulan karakteristik göçmen, kendi başına göçme eğiliminde olan erkek geçici işçidir (George 2005). Hemen hemen her şart ve durumda göçün erkeklerce, hemcinsleri üzerinden tanımlanması bir takım söylemlerin yeniden üretilmesine ve perçinlenmesine de yol açmaktadır. Coşkun, Sarıalioğlu ve Dinçer çalışmalarında (2020), üretilen söylemlerin “egemen kavramsal çerçeve”ye hizmet ettiği iddiasındadırlar. Yazarlara göre üretilen bu egemen kavramsal çerçeve göç araştırmaları yapanlarca “verili” olarak kabul görmekte, sorgulanmamaktadır. Bu da egemene hizmet etmekten başka bir fayda sağlamamakta, göçmenlerin gerçek deneyim ve farklılıklarını yok saymaktadır.

Buradaki mesele, deneyim farklılıklarının görmezden gelinmesiyle sınırlı değildir. Zira deneyim farklılıklarından önce kadınların birey olarak mevcudiyetlerinin fark edilemeyişleri esastır ve bu durumun, bugünü de içeren uzun bir tarihsel geçmişi vardır. Her ne kadar güncel örnekler kadınların halen bir erkek gibi ve bir erkek kadar görünür olmadığı fikrini güçlendirse de eskiye kıyasen “görünürlük” kazandıkları da bir gerçektir (Dedeoğlu ve Gökmen 2020). Ancak artan görünürlükleri beraberinde yoksunluklarını da apaçık hale getirmektedir. Bugün, kadınlardan ya da kadınlaştığı iddia edilen pek çok olgu (yoksulluk, emek, tarım vd.) arasında göçler de vardır. Örneğin, Ünlütürk-Ulutaş (2009), 1950-70'li yıllarda kadının ekonomide kötüye doğru olan gidişatını kavramlaştırmak adına Diane Pearce'in “yoksulluğun kadınlaşması” terimini kullandığını aktarır. 1970'li yıllarda kadının ekonomideki yerine dair oluşturulan kavramsallaştırma, neoliberal politikalarla birlikte başka zorlukların da eklenmesiyle kullanılabilirliğini korur. Uçar (2020), kadın göçmenleri ele aldığı güncel çalışmasını aynı kavramla temellendirir. Bu kavram, zorlu ve sorunlu iş kollarında (geçici ve güvencesiz olma vurgusu dâhil) kadının artan istihdamını anlatır. Örnek olarak araştırmacı (Uçar 2020), Türkiye özelinde Halepli kadınların parça başı emek piyasasındaki konumunu ele alır ve geçici, gündelik iş kollarında (fıstık çıtlama, fıstık-ceviz-badem kırma/seçme, bulaşık teli paketleme gibi) kayıt dışı olarak çalıştıklarını belirtir. Kayıt dışı, geçici, güvencesiz ve parça başı gibi tanımsal ifadeler, göçmen kadın emeği söz konusu olduğunda hemen hemen evrensel düzeyde ortaklaşan gerçekliklere denk gelmektedir.

Kadınların yoksullaşmalarının konu edilmesi gibi göçte görünür olmaya başlamaları da 1970'li yıllara tarihlenir (Carling 2005). Bu bir tesadüf olmaktan ziyade iki olgunun birbirini beslemesinin sonucudur. Bu yıllar, kadınlar için milat niteliği taşımaya da, kadın göçmeninin gündeme gelmesi, göç ve kadın ilişkisinin sorgulanması açısından olumlu anlamlar taşır. Her şeyden önce bu dönemle birlikte, kalıplaşmış ilişki ve roller, verili tanım ve kategoriler sorgulanmaya başlanmıştır; aile içi ilişkiler ve devletin otoritesi tartışılır hale gelmiştir (Akis 2012, 382). Kısmen de olsa kadının konumunu iyileştirici faaliyetlerin yine bu tarih aralığıyla birlikte planlandığı ve geliştirildiği anlaşılır. Bunlardan biri 1975 yılında, Meksika'da “Birinci Birleşmiş Milletler Kadınlar Üzerine Dünya Konferansı” (Orijinal ismi, *First United Nations World Conference of Women*) adıyla düzenlenmiştir. İkinci bir konferans ise Kopenhag'da, beş yıl arayla “Kopenhag Kadınların On Yılı Üzerine Dünya Konferansı” (Orijinal adı, *World Conference For the Decade on Women in Copenhagen*) adıyla organize edilmiştir (Akis 2012). Tıpkı konferanslarda olduğu gibi 1970 yılı sonrasında uluslararası kalkınma araştırmalarında ve yardım programlarında kadının konuşulur hale geldiği ve araştırılmaya değer “yeni bir kategori” olarak anlaşılmaya başlandığı belirtilebilir (Akis 2012).

1970'ler boyunca, kadının hemcinsine görünürlük katmasındaki mücadelesi de belirleyicidir. Bu noktada Mirjana Morokvasic'in fark yaratan cümlesini (*Göçmen/yolcu kuşlar da kadındır*) anmak gereklidir. Zira onun çabası, kadın göçünün görünmezliğine dikkat çeker niteliktedir (Kofman 1999). Bu ve akabinde gelen akademik faaliyetlerle birlikte alışlagelen tanımlama ve açıklamaların (anne, kız evlat, eş) aksine kadının işçi, emekçi veya amaçlı-kazanıcı³ olarak göçte ve göç araştırmalarında yer bulabilmesi artmıştır. Kadının göçle birlikte “çalışan” olarak var olması veya akademik çalışmalarda yer bulması, onun nefes aldırıcı bir konuma ulaşmış olmasını değil, aksine yoğun emek gerektiren iş sahalarına itilmesini anlatır. Bu noktada, Ho (2006), göç hareketinin kadınlarda bir eş ve/veya anne ise eş ve annelik rolünü pekiştirdiğini, çalışansa gelir sahibi olarak rolünü değersizleştirdiğini aktarmaktadır. Diğer yandan Çakmak (2010, 52-53), kadınların göç çalışmalarında yer almalarından itibaren ya erkeğe bağımlı “mağdur kadınlar”⁴ ya da ötekiliğin temsili olarak “otantik kadınlar” olarak ele alındıklarından ve bu bakış açılarının olumlu olabilecek sonuçları gizlediğinden bahseder. Otantik

göçmen kadının mağduriyetini anlatmaktan öteye gidemeyen çalışmaların, kurban göçmen kadın stereotipi yaratmada önemli bir rol oynadığını belirtir. Yine konuyla ilgili olarak yazar (Çakmak 2010, 53), kadınların “hem yabancı hem kadın” olarak tek başlarına ya da aileleriyle birlikte göçmüş olmalarından bağımsız iki misli sorun yaşadıklarını dillendirmektedir.

Çalışma ve Kadın Emegi

Çalışan kadının emeğine bakmadan önce çalışma kavramı üzerinde durulabilir. Zira kavram doğrudan “ücretli çalışma” ile ilişkilendirilmektedir. Tippet’e (2020, 25) göre, para kazanmanın tek yolu bir şeyler satmaktan geçer ve dünyadaki çoğu insanın karşılığında bir ücret almak için, zamanlarından başka satacak şeyleri yoktur. Diğer yandan çalışma olgusuna daha geniş bir anlam çerçevesinden yaklaşan Budd’a göre (2016) bu kavram, ne tüm insan eylemlerini içerecek kadar geniş ne de sanayi toplumlarında öne çıktığı şekliyle ücretli istihdama indirgenecek kadar dardır. Onun tanımlamasıyla çalışma (Budd 2016, 15-16), “ekonomik ve sembolik değeri olan ve sadece zevk için üstlenilmeyen fiziksel ve zihinsel çaba içeren amaçlı insan aktivitesi”dir. Yazarın aynı eserinde çalışma, 10 madde altında kavramsallaştırılmaktadır: Bir lanet, özgürlük, bir meta, mesleki vatandaşlık, ıstırap, kişisel tatmin, bir sosyal ilişki, başkalarına bakma, kimlik ve hizmet. Bu çalışmada söz konusu olgu, kadımla ilişkilendirilerek incelenecektir. Kadın, onun göçmen oluşu ve göçmen olarak çalışma edimi ön plana alındığında bu 10 maddeden hangilerinin kadının çalışmasına denk geldiği sorusunun yanıtı, tartışmalı ve bir o kadar da çeşitlidir.

Tıpkı erkekler gibi kadınların işgücünde ve üretimde hemen hemen her dair aktif rol aldıkları, farklı görev ve sorumluluklar altında erkekler kadar ve onlar gibi çabaladıkları bilinir (Toksöz ve Memiş 2018). Gündelik ihtiyaçları için çalışmalarının yanı sıra kadınlar, çocuk doğurur, büyütür; hastaların ve yaşlıların bakımını üstlenir; mandıralarda süt sağıp peynir, tereyağı yapar (Toksöz ve Memiş 2018, 27-28). Yeri geldiğinde parça başı iş yapar; ipek çeker, koza kazanlarını kaynatır; sağlıksız iş ortamlarında çalışır, hastalığa ve ölüme rağmen çalıştırılırlar (Toksöz ve Memiş 2018, 27-28). Ancak tüm bu ve benzeri şartlara rağmen kadının çalışması fazlasıyla değersizleştirilmektedir. Değersizleşmesi ise tarihsel bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir (Tippet 2020, 47).

Kadın ücretli emek piyasasına girdiğinde de erkek ve kadın işleri ayrılmış, erkek işleri daha değerli kabul edilir olmuştur (Etiler 2017). Kadınların yaptıkları el becerisi, çabukluk ve dikkat gerektiren ince işler, vasıfsız işler olarak kabul edilmiştir. Bunun en önemli nedeni söz konusu niteliklerin doğuştan geldiği ya da evde kazanıldığı algısıdır (Gelegen 2015, 29; Özer 2017). Kadın işgücünün bu şekilde ikincilleştirilmesi toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılığı ve başta ücret eşitsizliklerini beraberinde getirmiştir. Kadına ödenen ücretin düşük olması, işin önemi ya da gerektirdiği yeteneğe bağlı olmayıp, ataerkil toplumda “kadın işi” olarak görülen işlere daha az değer verilmesinden kaynaklıdır. Kadın ikincil işgücü olarak girdiği emek piyasasında ayrıca bir takım engellerle de karşılaşmaktadır. Gelegen (2015, 30) kadınların çalışmaya dair karşılaştıkları engelleri, kadınların geleneksel rollerine uygun toplumsal beklentiler, çocuk bakımı ve ev işlerinin toplumsal organizasyonlarının olmayışı ya da pahalılığı, kadınların eğitim düzeylerinin düşüklüğü, belli işlerin kadınlara kapalı oluşu, yükselişlerinin engellenmesi ve cinsel taciz olarak sıralar.

Kadın emegi söz konusu olduğunda ücretli iş ve ücretsiz ev içi emek çatışmasının üzerinde durulması gerekmektedir. Kadının çalışma deneyimini ortaya koyan da bu çatışmadır (Arber ve Gilbert 1991). Toplumsal beklenti, kadının ücretli işgücüne katılımının yanı sıra ücretsiz ev içi emegi ve annelik rolüne dair geleneksel sorumluluklarını da sürdürebilmesi yönündedir. Örneğin, Tippet (2020, 46) İngiltere’de çocuk bakımına ayrılan toplam vaktin %74’ünün kadınlar tarafından harcandığını, kadınların haftalık ortalama 26 saatlerini ücretsiz ev işlerine ayırdıklarını ve bunun bir erkeğinkinin iki katı olduğunu belirtir. Brannen’in çalışması (2019, 66), çocuk bakımına dair sürecin farklı ülke koşullarında değişebildiğini göstermektedir. Örneğin İsveç’te 1970’lerde kadınlar iş piyasası içerisinde kalabilmeleri adına, doğum izni, doğum sonrası haklar ve çocuk bakımı konusunda güçlü bir devlet desteği alırlar. Avrupa Birliği üyesi ülkeler arasında ise çalışan anne ve babalar çocuk bakımı konusunda devlet, işverenler, aile hatta arkadaşlardan oluşan çok sayıda farklı kaynak ve bunların çeşitli kombinasyonlarına rastlanır (Brannen 2019). Ülkemizde kırdan kente iç göç üzerinde duran Çağlayan ve Kemik (2018, 154) ise göç sonrası kadının iş gücüne katılımıyla, erkeklerin ev işlerine katılımında bir eşitlik meydana geldiği düşüncesinin yanıltıcı olduğunu belirtir. Bu iddialarını, ücretli bir işte çalışan eşe erkeğin ev işlerinde yardımının, ev işlerinin kadına ait olduğu yargısını beslediği düşüncesiyle temellendirirler. Ünlütürk-Ulutaş çalışmasında (2009), kadının “ev kadını” olarak algılanmasındaki sürece eğilir. Ona göre, kadının yaptığı iş, boş zaman ve/veya “sevgi paylaşımı” gibi tanımlamalarla sorgulanmaz hale gelir. Dolayısıyla eşe, hastaya,

yaşlıya bakmanın ya da kırsalda süt sağlamakla hayvan bakımını üstlenmenin karşılığı veya maddi bir bedeli, arada sevgi bağının mevcut olmasından dolayı yoktur, olamaz da. Memiş ve Özay (2011), sevgi ilişkisine iliştirilen (ev) işlerinin, romantize edilen aile içi roller, bağlarla ilişkilendirildiğine değinirler. Böylesi bir ilişkilendirme “kadın işi” adı altında kadına yüklenen işlerin hem sorgulanamaz olmasına hem de iş/uğraşın değersizleşmesine sebep olmaktadır.

Alandaki kadın deneyimlerine dayanan çalışmalar da ücretli iş ve ev içi emek eksenindeki toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü yansıtır. Suğur ve Suğur'un çalışmasında (2005, 272), kadın çalışanlar eşlerinin yeterince kendilerine yardımcı olmadıklarını, yalnızca onlar vardiyadayken çocuklarla ilgilendiklerini; ancak yemek ve çamaşıra dair sorumlulukların kadınlara ait olduğunu belirtmişlerdir. Suğur'ların araştırması kapsamındaki kadın çalışanların çoğunluğu açısından iş yaşamı evlenene, çocuk olana ya da erkek evi geçindirebilir olana kadar sürecek geçici bir durumdur. Yaşamlarının merkezi aslında evdir. Ancak, bazı kadınlar “kendi ayakları üzerinde durabilme” söylemiyle, dışarıda çalışmanın onları yalnız ekonomik açıdan güçlendirmekle kalmayıp özgüvenli kıldığını da belirtmiştir (Suğur ve Suğur 2005, 275-276). Özer'in (2017) çalışmasında da kadınlar için çalışıyor olmak, özgüven veren bir süreçtir.

Kadının çalışma yaşamı, mikro ve yerel dinamikler dışında ayrıca küresel ölçekli siyasi ve ekonomik mekanizmalardan da etkilenmektedir. 1980'lerden itibaren çokuluslu işletmeler üretimlerinin emek yoğun kısımlarını Türkiye'nin içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelere kaydırmıştır. Bunun ise nispeten örgütlenmeye az meyilli olan ucuz kadın emeğinin sömürsünü yaygınlaştırdığı iddia edilmiş, diğer yandan kadınların mücadele eden özneler olabileceği de dillendirilmiştir (Selçuk ve Tuzlukaya 2013, 8). Atasü-Topçuoğlu'na (2012) göre, söz konusu dönemle birlikte küreselleşme ve Fordizm sonrası üretim ilişkileri fabrika işçiliğinin koşullarını giderek değiştirmiş, güvencesiz çalışma biçimleri yaygınlaşmış ve işçilerin kazanılmış hakları giderek aşınmıştır. Türkiye'de 1980'lerin ikinci yarısında gelişmeye başlayan enformel kadın istihdamı 1994 ekonomik krizi sonrası giderek büyümüştür (Atasü-Topçuoğlu 2012, 6-7). Bu ve benzer süreçler de bir yanda görünmez durumda olan kadın çalışanların mağduriyetlerini çeşitlendirmiş, artırmış, bir yanda enformel iş sahalarına yoğun bir göçmen kadın emeğinin eklenmesini beraberinde getirmiştir. Çalışmanın bundan sonraki bölümü birer göçmen olarak Türkiye'nin (formal/informel) iş sahalarına dâhil olan Bulgaristan göçmeni kadın çalışanlara eğilmektedir.

Bulgaristan Göçmeni Kadınlar ve Çalışma Pratiği

Bulgaristan göçmenlerinde geçerli olduğu gibi genel anlamda göçmenler göçle gittikleri ülkede yeniden bir hayat kurmak için çalışmaya mecburdurlar. Diğer yandan göçmenleri kabul eden ülkeler de onların emeklerini ekonomik süreçlere dâhil etmeye gereksinim duyarlar. Ancak göçmen kadınların yeni yaşamlarında çalışma olgusu akademik çalışmalara yeterince konu olmamaktadır.

Balkanlar özelindeki duruma bakıldığında Ciğerci-Ulukan (2008), Balkanlardan Türkiye'ye göç etmiş nüfus üzerinde yapılan araştırmaların konu olarak kültürel kimlik, din ve kimlik politikaları eksenine doğru bir kayma yaşadığını, göçmenlerin işgücü piyasasındaki konumları hakkındaki çalışmaların ise giderek azaldığını ifade eder. Sınırlı olsa da yapılmış birkaç çalışmaya bakılacak olursa, bunlardan biri, Nichols, Suğur ve Suğur'un (2003) Bursa özelinde yaptıkları çalışmalarıdır. Yazarlar, formel işgücü piyasasında aktif olarak çalışan Bulgaristan göçmeni işçilere eğilmişlerdir. Başlıca tespitleri, söz konusu grup içinde, kadınlar dâhil çalışan herkesin gelirini özellikle bir konut inşa edene kadar bir kaynaktan topladıkları, sosyal sermayelerini kullanarak iş bulduklarıdır. Yine çalışan Bulgaristan göçmenleri ile ilgili yapılan bir başka araştırma (Şirin 2014, 367), söz konusu grubun kadın ve erkek fark etmeksizin ücretli çalışma hayatına katıldıkları, yaşlılarına çocuk bakımını üstlendikleri bilgisi aktarılır. Araştırmacıların Bulgaristan göçmenleriyle ilgili tespitleri önemlidir zira farklı ülkelerdeki göçmen profilleriyle bir takım benzerlikler gösterir. Örneğin, bu noktada Prieto'nun (2009) araştırması akla gelir. Prieto, Amerika'daki Kübalı göçmenlerin ekonomik başarılarını, güçlü aile yapılarına, kazandıkları paranın tek bir kaynaktan toplanmasına ve aile içinde yaşlıların torun bakımını üstlenmelerine bağlar. Yine Prieto, söz konusu grubun geride bıraktığından çok farklı, endüstrileşmiş ve çok daha karmaşık organizasyona sahip bir topluma dâhil olduklarını ve bu şartlarla mücadele ettiklerini aktarır. Bunun benzeri bir mücadele, literatürdeki örneklerden de anlaşılacağı üzere Türkiye'deki Bulgaristan göçmenleri özelinde de geçerlidir. Bu noktada Kayapınar'ın (2012) tespiti önemlidir. Kayapınar (2012, 386-387), bilhassa 1989 göçmenlerinin göçle geldikleri 1980'li yılların Türkiye'sinin sanayileşme hamlesi içinde olduğunu ve göçmenlerin şehir ve sanayi merkezlerinde iskân edilerek, bu hamleye ivme kazandırdıklarını aktarır. Bu göçmenlerin özellikle işe alınmaları konusunda devletin özel gayret gösterdiği belirtilebilir (Nichols ve diğerleri

2003; Ciğerci-Ulukan 2008). Mesela, işverenlere fabrikalarında belli sayıda göçmen çalıştırma zorunluluğu getirilmesi ve bu şarta bağlı olarak 1989 göçmenlerinin iş bulabilmelerinin kolaylaştırılması aynı dönem uygulamalarındandır (Şirin 2014, 364). Ancak, 1969-78 göç anlaşması kapsamında Türkiye'ye gelen Bulgaristan göçmenlerine devlet destekli bir yerleştirme veya iş verme olanağı sağlanmamıştır. Eren'in (2019) belirttiği gibi, bu tarihlerdeki göçler, Türkiye'deki akrabalarının kendilerine kapı açabilecek olmasına bağlıdır. Bununla birlikte Türk soyuna ve kültürüne bağlı olmaları gerekçesiyle gelen göçmenler, yerleşme ve iş bulma anlamında devlet nezdinde herhangi bir sorunla karşılaşmamışlardır.

Tabii yukarıdaki paragraftan 1989 göçmenlerinin sorunsuz şekilde çalışabildikleri genellemesine varılmamalıdır. Gündüz (2013, 5) araştırmasında, fırsatçı işverenlerden bahseder ve kendi ülkelerinde kazandıkları paranın yarısını dahi alamadıklarını, yapılan ödemelerin kira bedellerini karşılamaya bile yetmediğini aktarırlar. Bir başka zorluk ise bu çalışmanın da odağını oluşturan kadın göçmen işçilerle ilgilidir. Kümbetoğlu (1997, 235) Bulgaristan göçmeni kadınlarla ilgili araştırmasında, birçok kadının işçi servisleri ile çeşitli fabrikalara gündüz ve de bilhassa gece vardiyalarına götürüldüğünü ve bu durumun, yerli halk arasında garip karşılandığını belirtmektedir. Söz konusu göçmenlerin geride bıraktıkları ülkelerindeki çalışma sürelerinden üç katı fazla çalıştırıldıkları bulgusu da yine bir diğer çalışmada yer almaktadır (bkz. Nichols ve diğerleri 2003, 40). 1989 göçmenleri özelinde Kayapınar'ın (2012) önemli bir tespiti şudur ki, gelen göçmenler geride bıraktıkları ülkede ara eleman niteliğinde eğitim almış ve önceki göçmen gruplarından farklı olarak tarım sektörü ile sanayi alanında iş tecrübesi olan kişilerdir. Bu noktada göçmenlerin kendi mesleki donanımlarına bakmaksızın emek piyasasına katılmayı öncelikledikleri belirtilmektedir (Şirin 2014, 365). Bunun başlıca nedenlerinden biri gelir gelmez karşılaştıkları işsizlik ve iş güvencesinin olmayışdır (Kümbetoğlu 1997, 240-241). Bu durum Kümbetoğlu'nun ifade ettiği gibi, "çalışmanın ana değerlerden biri olduğu orijin kültürde sosyalleşmiş bireyler için en beklenmedik hususlardan biri olmuştur."

Bulgular: Ülke Değiştiren Kadının Değişmeyen Emeği

Başlık, kadının değişen mekâna rağmen değişmeyen emeğine, işgücüne ve yaşam mücadelesine işaret etmektedir. Bu başlık altında görüleceği üzere kadınlar, yoğun bir çaba ve uğraşla geldikleri ülkede yeniden bir hayatı kurmaya çabalamış, yeri geldiğinde geldikleri hayata uyum sağlayamadan, iş hayatına uyum sağlamak durumunda kalmışlardır.

Göçmen Kadınların Geride Bıraktıkları Ülkedeki Çalışma Deneyimleri

Çalışma, söz konusu kadınların geride bıraktıkları hayatlarında merkezi bir yere sahiptir. Katılımcılardan yalnız Eğridere-Ardino kasabası merkezinde ve Filibe şehrinde yaşayan iki katılımcı hariç diğerleri çocuk yaşlardan itibaren aileleriyle birlikte tütün işinde çalışmış ve hayvanlarla ilgilenmişlerdir.

Tabii o tütün herkesi meşgul ediyordu yani. Çoluk çocuk herkese yetiyordu. Kıрма işini beceremesen de evde dizme işine yardımcısın. Küçük çocuktuk; ama görüyoruz ailen böyle ne kadar çok zaman harcıyor ona. Bir an önce yemek yiyelim ya da yatalım, dinlenelim diye küçücük çocuktan yardım bekliyorlar. (Katılımcı-3, 1969, 1990)

Çalışmayı, "cebim para dolu olsun diye çok seviyordum" diyerek parayla ilişkilendiren Katılımcı-8 (1942, 1973), Filibe şehir merkezinde yaşayan ve belki de parayla satın alabileceği daha çok şeye sahip olmandır. Başka bir katılımcının (Katılımcı-10, 1968, 1973) verdiği bilgiye göre de 1970'li yıllarda ürün arzı sınırlı olduğundan, paraları olsa dahi kasabaya gelen sınırlı ürün için sıraya girmek gerekmiştir. Para harcayabilecekleri çok fazla da şey yoktur. Bunun dışında Katılımcı-1'in (1945, 1978) verdiği bilgiye göre geçimlik tarım üretiminin fazlasının satışına da izin verilmemiştir. Katılımcıların ailece yaptıkları tütün işleri dışında bazılarının babaları şoförlük, lisede alım-satım sorumluluğu gibi işlerde de çalışmış; bazılarının anneleri kış aylarında tütün işleyen ve "mağaza" olarak tabir ettikleri atölyede istihdam edilmişlerdir.⁵ Bu noktada Katılımcı-1'in (1945, 1978) "Bizde kadın çalışmaz diye bir şey yok!" ifadesiyse tüm katılımcıların ortak düşüncesini yansıtmaktadır.

1960'lı yıllardan itibaren, Bulgaristan'da kadınlar tarım dışı işlere de yönelmeye başlamışlar; desinatörlük, terzilik, dokuma operatörlüğü gibi işler yapmışlardır. Katılımcı-1 (1945, 1978), 1960'lı ve 70'li yıllarda her şeyin devlete bağlı olması sebebiyle kursa yönlendirme, meslek edindirme konusunda devletin

teşvik edici olduğunu ve iş arama/bulma, işten çıkarılma gibi bir sıkıntının olmadığını belirtmiştir. Bir diğer katılımcının (Katılımcı-2, 1948, 1990) verdiği bilgi, 1980'li yıllarda da Bulgaristan'da iş arama/işsizlik gibi bir gündemlerinin olmadığını göstermektedir. Ayrıca buna, diğer katılımcıların sigorta ve sağlık güvencesi, doğum izni gibi konularda sorun yaşamadıklarına dair ifadelerini de eklemek gerekmektedir. Katılımcılar sigortalı bir iş bulmanın önemli olduğu gerçeğiyle Türkiye'de karşılaşmışlardır.

...Sigorta taa başladığın günden. Sigorta problemi hiç yoktu. Doktorculuk problemi hiç yoktu. Beni işten uğrattılar (kovarlar) problemi hiç yoktu. Böyle hanı kolay kolay senin kötü bir kusurunu görmeden kesinlikle öyle şeyler yoktu. Aylıklarımız yüksek değildi bak. Böyle çok maaş alıp zengin olmadık ama aç da ölmedik bir laf var ya. (Katılımcı-2, 1948, 1990)

Bulgaristan'da yaptıkları işlerden metre başına, parça başına ücret aldıklarını söyleyen katılımcıların oluşu komünist sistemin rekabet eksikliği nedeniyle çalışmayı teşvik etmediğine dair savlara mesafeli yaklaşmayı gerektirmektedir. Rejim, kadınların çalışma yaşamına atılmalarında etkili olmuştur. Devlet köyde yaşayan ve çalışmayan herkesin belli bir dönüm tütün işlemlerini zorunlu kılarak bunun üzerinden sağlık ve emeklilik güvencelerini sağlamıştır. "18 yaşından sonra kızsın okumuyosan lisede eğer evli bile değilsen, eğer atıyorum, ailene beş dönüm yazıyosalar sen 18'i doldurduysan iki dönüm de sana ilave yapıyorlar." (Katılımcı-3, 1969, 1990)

On dört, on beş yaşın göç sonrası olduğu gibi göç öncesi süreçte de -aileye yardım dışında- ücretli çalışma yaşamına katılmak için pek de istisna olmadığı görülmektedir. Ancak, Bulgaristan'da ücretli işe başlama yaşının, daha ziyade on yedi, on sekiz yaş aralığı olduğu dillendirilir. Göç sonrasında bu yaşta çalışmak bir zorunluluk, zor zamanların bir gereği, okumanın önündeki engel olarak anlatılırken göç öncesinde bu yaşlardan itibaren çalışmak "heves, özenti, alışkanlık" gibi kelimelerle tanımlanmıştır.

Göçmen Kadınların Çalışmaya Bakışları ve Boş Vakit Pratikleri

Budd (2016), çalışma olgusunu birçok farklı kavramsallaştırmayla ele almıştır. Örneğin, "özgürlük olarak çalışma" çalışmayı, insanın doğadan özgürleşmesinin yanında John Locke'a atıfla insanı toplumsal yaşamda diğer insanlardan özgürleştiren bir eylem olarak tanımlar. Yazar, özgürlük olarak çalışma hakkındaki fikirlerine liberalizm eleştirisiyle devam eder. Bu bağlamda liberalizm ve çalışanların özgürlüğü, özgürleşmesi ilişkisi, söz konusu göçmen işçiler olduğunda daha da sorunludur. Çakmak (2010, 52) göçmen işçilerinin özgürlüklerinin yok oluşunu daima düşük ücretli işgücü gerektiren işlerin ve bu işleri yapacak birilerinin oluşuyla açıklar. Göçmen işçinin özgürlük sorununa, kapitalizm ve ataerki arasındaki ilişkinin kadın emeği üzerindeki etkisi de eklenir. Bu etki bir yandan özgürleştiren; ama daha çok hem ev içinde hem de emek piyasasında sömüren bir etkidir. Katılımcı kadınların çalışmaya dair tanımlamalarına bakılacak olursa "özgürlük" ve "kendi ayakları üzerinde durma" temaları baskındır: "(Çalışmak) Özgürlük, ayaklarının üzerinde durmak ve özgürlük. [...] (Eşimin durumu iyi olsa) yine de çalışırdım ya. [...] Kendi hakkımı kendim kazanmak isterim." (Katılımcı-6, 1962, 1977)

Halbwachs'a göre (2016, 317), tasarruf, çilecilik ve çalışma aşkı gibi ahlaki değerlerin zengin sanayi ve ticaret sınıfı tarafından yoksullara öğretilmeye çalışıldığı toplum tipi bir "ataerki kapitalizm" olarak nitelendirilmektedir. Ancak, göçmen kadınlar "çalışma aşkıyla" kapitalist olmayan bir köken ülkede kültürlenmişlerdir. Diğer taraftan, Budd'un (2016) eserinin yedinci bölümünde tembelliğe değil de çalışmaya övgü yapılan günümüz toplumlarında insanların işe yaramaz gözükmek için çalışmak zorunda hissetmeleri, "sosyal bir ilişki olarak çalışma" başlığı altında ele alınır. Tüm katılımcılar göç sonrası süreçte eşlerinin durumu iyi olsaydı dahi çalışacaklarını, evde duramayacaklarını ifade etmiş, çalışkanlıklarına vurgu yapmışlardır. Onlara göre bütün "macırlar" çalışmaktadır. Çalışmak, çalışkan olmak muhacirlikle özdeştir: "Göçmenler biliyorsunuz çalışkan insanlardır [...] Bizim macırların çalışmaması mümkün mü?" (Katılımcı-6, 1962, 1977)

Katılımcı-3 (1969, 1990), Bulgaristan göçmenlerinin çalışkanlığını devletin politikalarına bağlarken orada "boş gezen" birinin olamayacağını ve bu nedenle boşta kalmanın kendilerine tuhaf hissettirdiğini ifade etmiştir. Bulgaristan'ın Kırcaalı bölgesinde kadınların çalışma yaşamı oldukça yoğundur: "Bilmiyorum bizim hiç büle... Biliyo musun? Tütün mağazası dediğim yere köylerden iki saatlik yoldan yürüyerek, kar diz boyu. [...] Fenerleri yakıp kadınlar işe gelip giderlerdi ya." (Katılımcı-2, 1948, 1990)

Katılımcılardan pek çoğunun çalışma yaşamlarıyla ilgili en büyük özelemleri eğitim hayatlarının yarım kalışıyla birlikte çocuklarının büyürken yeterince yanlarında olamamak, dersleriyle yeterince ilgilenememektir. Bu duygusal ikilemi telafi eden şey çocuklara en azından maddi olarak görece daha iyi bir gelecek sağlamak olmuştur. Tatil ve boş vakit, çalışma yaşamını tamamlayan, birlikte düşünülmesi gereken, çalışmayı yeniden üreten ve çalışma ile birlikte ortaya çıkan bir olgudur. Ancak, Bulgaristan göçmeni kadınlar için tatil, ne Bulgaristan'da ne de Türkiye'de emeklilik öncesi dönemde hayatlarının bir parçası olabilmıştır.

Yazın yıllık iznimi aldım bu süreçte ailemin yanında onlara tütün çalışarak yardım ederek geçirdim. [...] Kendim için böyle tatile gidem denize gidem öyle bi şey yoktu o zaman yani. (Katılımcı-3, 1969, 1990)

Kadınlar günü yaptık da gün olarak parayı topladık verdik hiç öyle kimse kimseye gitmedi yani zaman yok. [...] Eşimle mesela alırız torunu evin arkasında iki üç dolanırız o yani. İzmir'e eltimlere gittiğimizde denize gitmiştik. Başka hiçbir yere gitmedik hep hayal kuruyorum yani gitçem diye. (Katılımcı-7, 1966, 1991)

Göç Sonrası: İki Grubun İş Yaşamına Dair Ortaklaşan ve Farklılaşan Deneyimleri

Göçmenlerin işe başlaması konusunda bürokratik zorlukların olmayışı, bazı evraklar ve prosedürler sebebiyle bekletilmeyişleri, her iki dönem göçmenlerinin akıllarında kalan noktalardır. Diğer taraftan, kitlesel göçün ardından henüz vizeli göçler devam ederken, Kasım 1989 tarihinde Jivkov rejiminin son bulması ile bir yandan da önemli sayıda göçmen Bulgaristan'a geri dönmeye başlamıştır. Bu da göçmenlerin o dönem için işverenler arasında kalıcı olarak görülmelemlerini engellemiş; iş piyasasına girişlerinin önündeki engellerden birini teşkil etmiştir. Yalnız 1991 yılı sonunda turist vizesiyle gelen bir katılımcı (Katılımcı-4, 1960, 1991), diğer göçmenlerin faydalandığı haklardan yararlanamamıştır. Bu katılımcının göç deneyimi, vatandaşlık hakkını 10 yıl gibi bir sürede elde etmesi ve bu süreçte sosyal güvence haklarından mahrum kalmasıyla diğer katılımcılarınkinden farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma, Danış ve Parla'nın (2009, 131) üzerinde durduğu, Türk devletinin 1990'lardan itibaren benimsediği politikalarla, soydaş olarak tanımlanan göçmenlerin görece ayrıcalıklı konumunu iyice zayıflatmasının bir örneğidir. Bu dönemde artık Türkiye esnek vize uygulamasından katı vize uygulamasına geçmektedir ve Bulgaristan'dan göçler ekonomik amaçlı olarak görülmeye başlanmıştır (Çiğerci-Ulukan 2008, 79). Danış ve Parla (2009, 139-142) Bulgaristan'dan gelecek olan göçmenlere yönelik misafirperver tavrın ve iskânlarını kolaylaştırmaya yönelik tutumun açık bir biçimde değiştiği tarih olarak 1990'ların ortalarını işaret ederler.

Literatürdeki bazı çalışmaların (örn. Nichols ve diğerleri 2003) bulgularıyla çok da uyuşmayan bir şekilde katılımcılar genellikle işlerini herhangi bir referans veya tanıdık aracılığıyla bulmadıklarını, "geze geze" iş bulduklarını ifade etmişlerdir. Her iki dönemde göç eden kadınlar, öncelikle 5-6 ay, bir yıl gibi sürelerle bağ-bahçe ve tarlada yevmiyeli işçilik, çiğ börekçi yanında, hazır giyim atölyesinde çalışma gibi sigortasız işleri deneyimlemişlerdir. Sonrasında sigortalı bir işe girmelerine rağmen yevmiyeli olarak sebze meyve toplama ve fide dikimi gibi işlere devam eden katılımcılar da vardır. Yalnızca bir katılımcı (Katılımcı-5, 1961, 1991) göç ettiğinden bu yana hiçbir sosyal güvenceye sahip olmaksızın yevmiyeli tarım işinde çalışmaya devam etmektedir. Söz konusu katılımcı, sosyal güvenceli ve dolayısıyla vardiyalı bir işe giremeyişi iki çocuğunu bırakacak bir yerinin olmayışına bağlamıştır. Yine 1990 yılında göç eden bir katılımcı (Katılımcı-2, 1948, 1990), 5-6 ay çalıştığı yerde sigortalı gösterilmemiş daha sonra da evde hasta ve yaşlı bakımı sorumluluğu nedeniyle, evden çalışmak zorunda kaldığından emekli olamamıştır. Onun dışındaki katılımcılardan birinin emekliliğine üç yıl, bir diğerinin bir yılı vardır, diğerleri ise emekli olmuşlardır. Evde hasta bakımı kadınların yoğun çalışma yaşamlarının yanında ikinci bir sorumlulukları olmaktadır ve bu süreçte gerekli izinleri alamamak, onları sosyal güvencesiz işlerde çalışmaya itmektir. Örneğin 1991 yılında göç eden bir katılımcı (Katılımcı-7, 1966, 1991) göç tarihinden beş ay kadar sonra sigortalı bir işe girebilmişse de eşi rahatsızlanınca bırakmıştır. "Ondan sonra mahalle içlerinde çalıştık. Sigortalı işte izin vermeyolardı. Ben ne zaman istersem hastamı hastaneye götürebilirim diye burda saatlan çalıştık mahallelerde."

Gelegen (2015, 28), *çalışma yaşamında kadın olmayı* ele aldığı makalesinde kırsal alanda tarımsal üretimde yer alan kadınların, göç sonrası kentlerde ev kadını olmak, enformel sektörde çalışmak ya da işsiz kalmak dışında çok fazla seçenekleri olmadığını yazar. Genellikle köy yerleşmelerinden gelseler dahi

Bulgaristan göçmenleri için, ev kadınlığı ya da işsiz kalmak bir seçenek olarak görülmemiştir. Enformel sektörde çalışma ise göçmenler için, 1970'li yıllardan çok, 1990'lı yılların bir gerçeği olmuştur. 1970'li yıllarda göç eden katılımcılar daha büyük ölçekli, bin ve üzeri sayıda işçinin çalıştığı özel veya kamusal iktisadi teşebbüslerde iş bulabilirken, 1990 ve 1991 yıllarında gelen göçmen kadınların yevmiyeli tarım işlerinde çalışma sürelerinin daha uzun olduğu ya da daha küçük ölçekli hazır giyim atölyelerinde çalıştıkları gözlemlenmiştir.

Şimdi benim çalışmış olduğum fabrika güzeldi, mesaiyeri yapsak mesailerimizi alırdık. Maaş zamanı geldiğinde maaşımızı aldık burda. Bu 90'da gelen göçmenler küçük tekstillerde çalıştılar, küçük atölyelerde çalıştılar, kimisi tazminatını alamadı. İş saatleri çoktu. Mesaiyeri ödenmedi. Bunlar benim akrabalarımın başına gelenler. Ama ben böyle bir yerde çalışmadım. (Katılımcı-1, 1945, 1978)

Aşırı çalışma göçmen kadınların hayatlarının -özellikle göçün hemen sonrasındaki dönemde- önemli bir parçasıdır. Buna rağmen göçün hemen sonrasındaki döneme dair hafızaları, pek bir yakınma ya da kötü duygular içermemektedir. Bu döneme dair anılar, zor zamanların gereğini yerine getiren "çalışkan macır kadın" imgesini güçlendirmektedir. Örneğin, Seval (2017, 190), kadınların iş yaşamı kaynaklı fiziksel sağlık sorunlarının başında kas ve iskelet sistemi hastalıklarını saymaktadır. Çalışmayla ilgili rahatsızlıklar arasında katılımcıların en fazla yakındıkları bel fitiği ve ayak ağrılarıdır; ancak yine de bu rahatsızlıklar, aşırı çalışma yıllarının yorgunluğundan çok çalışma hayatından uzaklaşmaya bağlanmaktadır.

Katılımcıların verdikleri bilgilere göre, sosyal güvencesi olan işlerde dahi kriz dönemlerinde öncelikle kadınların çıkarılması onların yedek işgücü olarak görüldüklerini doğrular niteliktedir.

Ondan sonra toplu çıkışlar oldu. Bayanları çıkardılar. Bayanlardan işte doğum izni vs. verim alamıyoruz diye. 2000 yılında fabrika, kadınları toplu olarak çıkardı. Biraz kriz de vardı, onu da bahane ederek tüm sanayi bölgesi genelinde toplu çıkışlar oldu. Bunların öncelikle tercih ettikleri bayanlardı. Ben de çıkarıldım. (Katılımcı-10, 1968, 1973)

Göçmen kadınlar çalışkanlıkları ve azimleri sayesinde çalıştıkları yerde kısıtlı da olsa dikey hareketlilik yaşamışlardır. İşçilikle başlayıp ustabaşı olarak sorumluluk alanlar; çaycılık, ayakçılıkla başlayıp dikiş bölümünde devam edenler ya da işçi olarak başlayıp satın alma, üretim planlama bölümüne geçenler, bunun örneğidir.

Çalışan Göçmen Kadına Bakış, Toplumsal Cinsiyet Roller ve Ev İçi Yaşam

Suğur ve Suğur (2005) tekstil sektöründeki kadın çalışanları Bursa örneğinde ele aldıkları araştırmalarında, çalışma ve toplumsal cinsiyet ilişkisine eğilmişlerdir. Göçmen kadınlar çalıştıkları için sosyal çevreden, göçmen olmayanlardan tepkilere maruz kalmışlardır. Bunlara zaman zaman aynı iş yerinde çalıştıkları göçmen olmayanların yaşam tarzlarına yönelik tepkileri de eklenmiştir.

Ooo çok ayıp çok ayıp. Çok ayıptı. Babam beni on biri çeyrek gece servisine bindirip geri döndüğü zaman, bitişimizdeki komşuyu görmüş, nerden geliyon abi, o da demiş kızımı servise bindirdim, işe gitti, geliyorum. O demiş sen şimdi yatıp uyuyacak mısın, kızın gece gitti, nasıl erkeksin sen? (Katılımcı-6, 1962, 1977)

Evlilik ya da ilk çocuğun doğumu literatürde kadınların ücretli çalışma yaşamından çekilme nedenleri olarak gösterilmektedir. Örneğin, Arber ve Gilbert'e göre (1991) kadının iş yaşamından çekilmesi 1930'larda evlilikle birlikte gerçekleşirken artık ilk çocuğun doğumu buna yol açmaktadır. Selçuk ve Tuzlukaya'ya (2013, 4) göre, çocuk sahibi olmak, kadınların işgücü piyasasına katılımlarını düşürmektedir. Bu durum, çalışma kapsamında görüşülen göçmen kadınlar için geçerli gözükmemektedir. Bazen çalışma yaşamının getirdiği sorumluluklar nedeniyle ikinci çocuktan vazgeçilmiş; ancak çalışma hayatına devam edilmiştir. Genellikle çocuk bakımına yardım edenler anneler ve kayınvalideler yani yine kadınlar olmuştur.

Çocuğa kim bakacak, yook. Zaten 36 yaşına, 37 yaşına girdi. Onu eve kitleyerek gittim. Çok zor günlerim geçti tabi ki. Macırlığın verdiği sıkıntılardan dolayı çocuğumu eve kilitledim de gittim, çok ağlayarak çok çalıştığım oldu, üzülerek. (Katılımcı-6, 1962, 1977)

Evlendikten sonra genellikle gelirler ortak bir yerde toplanmış, harcamalar da ortak yapılmıştır. Evlilik sonrası, çalışma ve mücadelenin “kendi hayatım için”, “kendim için” diye tanımlandığı görülmektedir. Ancak, ilk maaşlarıyla dahi evin tencere, halı gibi ihtiyaçları için taksitle alışveriş yapmışlardır. Ev içi emek, hasta bakımı gibi sorumluluklar kadınların ikili çalışma yapılarını ortaya koymaktadır. Budd (2016) da çalışmasının sekizinci bölümde bu tarz çalışmaların, “başkalarına bakım olarak çalışma” başlığı altında daha çok kadınlarca yürütüldüğünü aktarmaktadır.

Ben kendim buldum bir konfeksiyona gittim. Eve geldim, kayınpeder felçli, kayınvalidem yaşlı bir şey pişirecek olur gazı açık unuttur. [...] Kayınpeder yaşadı üç sene, öldü gitti sonra kayınvalide tutuldu. Yedi yıl da ona baktım. Evde işte onlara bakarak ekmek parası çıkarabildimse. Bir makine aldım evde ne kadar dikebildimse. (Katılımcı-2, 1948, 1990)

Tüm kadınların çalışma yaşamı dışında bir günlerinin nasıl geçtiğine dair hatırladıkları ev içi emeğe dair sorumluluklarıyla ilgili olmuştur. Çalışan göçmen kadınlar, ancak emekli olduktan sonra ya da çocuklar büyüdükten sonra kendilerine zaman ayırabildiklerinden bahsetmişlerdir. “Yok, yok, yıllarca kuaföre gidip şey yapmıyorduk öyle. Hatta Türkiye’ye geldiğimizde saçımı kendim kesiyordum. Kuaföre ayıracak para ya da şey yapacak, tatillere bile yıllarca tatile gidemedik mesela. Ayırabilecek paramız yoktu yani.” (Katılımcı-12, 1975, 1990)

Eşin ev işlerine yardım ettiği aileler olduğu gibi çoğu kez erkeğin yemek seçmemesi dahi yardımdan kabul edilmektedir. Ev işleri ve çocuk bakımı çalışan göçmen kadınlar için de kadının sorumluluğundadır. “Valla hepsini ben kendim yapıyorum yani bizim evde erkekler pek öyle bi şey yapmazlar yaşlı nine vardı yanımızda bizim vefat etti o da onlar kız mı kız mı, diyerek bir şey alıştırmadı yani.” (Katılımcı-7, 1966, 1991)

Çalışmanın Ardındaki Motivasyon ve İkinci Kuşak

Göçmen kadınlar başta ekonomik gereklilikler nedeniyle olmak üzere çalışmamayı aklından dahi geçirmemişlerdir. Göç sonrası yaşamda çalışmanın en önemli motivasyonlarından biri, ev sahibi olma, kiradan kurtulmadır. Katılımcılar arasında halen ekonomik olarak zorluk çekenlere, sosyal güvencesi olmayanlara, emekli olduktan sonra da ekonomik gerekçelerle çalışmaya devam etmek isteyenlere rastlanmakla birlikte “iki göz dahi olsa” kendine ait bir evi olmayana, kirada oturana rastlanmamıştır. “[...] Kira ne demek, bizim için kira demek ölüm demek.” (Katılımcı-6, 1962, 1977)

Bu noktada son olarak belirtilebilecek bir husus ise ikinci kuşak göçmenlerin kendilerinden farklılaştıkları iddialarıdır. Zira onlara göre ikinci kuşak göçmenler kendileri kadar yoğun bir çalışma azmine sahip değillerdir.

Yeni nesilde görmüyorum şu anda. Çalıştığım ortamlarda görmüyorum yani. Bizim o çalışma azmi, hırs, çalışma şevki şimdiki gençlikte görmüyorum. Sıfırdan başladık, hayata tutunma çabamız vardı. Hiçbir şeyi hazır bulmadık. Ne yaptysak elimizle, taşın, toprağın suyunu çıkartarak bu duruma geldik. (Katılımcı-12, 1975, 1990)

Sonuç

Göç, göç etme kararı ve göç süreci açısından olduğu kadar sonrasındaki istihdam deneyimleri ve ailesel ilişkiler açısından da toplumsal cinsiyete bağımlı bir olgudur. Göçmenin hayata tutunma taktikleri, deneyim ve birikimleri, çalışma hayatına katılımları ve bunların gündelik yaşama yansımaları, göç tarihinden, siyasal ve ekonomik sistemden, sosyo-kültürel yapıdan ve toplumsal cinsiyetten etkilenerek farklılaşır.

Bu çalışma, farklı tarih aralıklarında Bulgaristan’dan Bursa’ya göç etmiş kadınların göç öncesi ve sonrası süreçteki çalışma deneyimleri etrafında şekillenmiştir. Çalışma olgusu ücretli emeğe indirgenmekten kaçınılsa da Bulgaristan göçmeni kadınlar, Türkiye’ye ayak bastıkları andan itibaren “zamanlarından başka satacak hiçbir şeyleri olmayan” ücretli emekçilerdir. Ancak, kadının çalışmasına eğilen herhangi bir çalışmanın

yapması gerektiği gibi bu çalışma da kadından beklenen ev içi toplumsal roller ve ücretli çalışma yaşamı çatışmasını görmezden gelmemiştir.

Göçmen kadınlar, kadınların geleneksel rollerine uygun toplumsal beklentiler nedeniyle kimi zaman çevreden tepki almış, çocuk bakımı ve ev işlerinin toplumsal organizasyonlarının olmadığı bir toplumda bu işlerden sorumlu tutulan taraf olmuştur. Bununla birlikte, çalışmanın önemli bir değer olarak kabul edildiği bir orijin kültüre (Bulgaristan'daki çalışma vurgusuyla kültürlemleri) sahip olmaları göçmen kadınların çalışmaktan vazgeçmeyişiinde etkili olmuştur. Evlilik ve çocuk sahibi olma alanyazında ücretli çalışma yaşamından çekilmenin nedenleri arasında gösterilirken bu tespit, Bulgaristan göçmeni kadınlar için geçerli görünmemektedir. Kapitalist olmayan bir toplum tipi içinde "çalışkan olma erdemi"ni edinmiş göçmen kadınlar bir sosyal ilişki biçimi olarak "çalışkan muhacir kadın" imgesini göç sonrasında da güçlü şekilde devam ettirmektedirler.

Çalışmanın kadına sağladığı "özgürlük" hususunda, bir taraftan yedek iş gücü ordusu olarak piyasa koşullarında diğer yandan ev işleri, çocuk ve hasta bakımının sorumlusu olarak evde emeği sömürülen kadının ne derece özgür olduğu tartışmalıdır. Tatil ve boş vakit gibi çalışmayı tamamlayan kavramlar, bu kadınlar için emeklilik öncesinde ev işleri dışında bir anlam ifade etmemektedir.

Küreselleşme ve Fordizm sonrası üretim ilişkilerinin fabrika işçiliğinin koşullarını giderek değiştirmesinin, çalışmanın giderek düzensiz ve güvencesiz bir hal almasının izlerini farklı tarihlerde Türkiye'ye gelen kadınların deneyimlerinde görmek mümkündür. Düşük ücretli, güvencesiz, küçük ölçekli ve sendikalaşmanın olmadığı çalışma şartları, 1970'li yıllardan ziyade 1990'lı yılların bir gerçeğidir. 1970'li yılların göçmenlerinin işe dair vurguları, daha çok tatmin edici maaşlar, fazla mesai ücretleri, zamanında ve düzenli ödemelerdir.

Tahmin edileceği üzere her göçmen grubu için işgücüne katılımın hayati bir gereksinim oluşu, göç sonrasında iş ve sosyal güvence garantisi olmayan bir sistemle karşılaşan Bulgaristan göçmenleri için de geçerlidir. İkinci nesille birlikte çalışma azmi giderek kaybolmaktadır. Bu anlamda Nichols ve diğerlerinin (2003), göçmen olmayan kadınların çalışma yaşamına katılımı ve göçmen olanların giderek zor zamanların gerektirdiği aşırı çalışma azminin gerilemesi ile iki grubun benzeşeceği yönündeki öngörülerini gerçekleştirmiş görünmektedir.

¹Katılımcılardan biri, 1991 yılı sonunda Türkiye'nin katı vize uygulamasına geçtiği dönemde turist vizesiyle göç etmek zorunda kalmıştır.

²1989 yılı Haziran ayından 1990 yılı Mayıs ayına kadar toplamda 133.272 göçmen Bulgaristan'a geri dönmüştür (Boykoy 2017, 386).

³Massey ve arkadaşları (2014, 21), her iş ve hiyerarşide bir dip-işgücü olduğunu, bu işe razı olacak olanlarına sadece göçmenler olduklarını aktarırlar. Zira onlara göre göçmenler, geldikleri toplumda salt para kazanmaya çalışan amaçlı-kazanıcılarıdır.

⁴İnsan hareketliliklerinde mağduriyet kadınlara iliştilir, erkeklerin mağduriyetleri ise dillendirilmez. Erkekler ne mağdur ne de savunmasızdır. Onlar bilhassa bölgesel güvenlik konularında tehdit ve tehlikeyle eşleştirilirler (Freedom vd. 2017).

⁵Katılımcılar arasında yalnızca şehirde yaşayan bir kişinin (Katılımcı-8, 1942, 1973) annesi ev kadınıdır ve bu durumu "babam çalıştırmazdı onu" sözüyle ifade etmiştir.

Kaynakça

- Akis, Yasemin. "Uluslararası Zorunlu Göç Literatüründe Toplumsal Cinsiyet: Başlıca Yaklaşımlar ve Eleştiriler". *Küreselleşme Çağında Göç*. (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2012), 379-98.
- Arber, Sara. ve Gilbert, Nigel. "Re-Assesing Women's Working Lives: An Introductory Essay." *Women and Working Lives: Divisions and Change* ed. Sara Arber ve Petra Ahrweiler (Berlin: Springer, 1991), 1-13.
- Atasü-Topçuoğlu, Reyhan. "Küreselleşme ve Üretim Esnekleşmesi Sürecinde Kadın Emeği" *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi* (2012): 3-9.
- Boykoy, Seher. "Bulgaristan'dan 1989 Zorunlu Göçünün Bursa Basınındaki Yansımaları," *Geçmişten Günümüze Göç* ed. Osman Köse (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 377-405.
- Brannen, Julia. *Social Research Matters: A Life in Family Sociology* (Bristol: Bristol University Press, 2019).
- Budd, John W. *Çalışma Düşüncesi* (Fuat Man, Çev.) (İstanbul: Ayrıntı, 2016).
- Carling, Jørgen. "Gender Dimensions of International Migration" *Global Migration Perspectives* (Proje No. 35) (Geneva: GCIM, 2005).
- Ciğerci-Ulukan, Nihan. *Göçmenler ve İşgücü Piyasası: Bursa'da Bulgaristan Göçmenleri Örneği*. (Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış doktora tezi, 2008).
- Coşkun, Emel, Sarıaloğlu Özge ve Dinçer, Cemile Gizem. "Göç Araştırmalarında Söylem, Yöntem ve Etik: Feminist Bir Yöntem Mümkün Mü?" *Fe Dergi* 12, no. 1 (2020): 70-81.
- Çağlayan, Savaş ve Kemik, Asiye. "Kırdan Kente İç Göç Süreciyle Kadınların İş Yaşamına Katılımları ve Sonuçları" *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 43 (2018): 143-157.
- Çakmak, Sermin. "Değişen Hayatların Görünmez Sahipleri: Göçmen Kadınlar" *Fe Dergi* 2, no. 2 (2010): 50-64.
- Danış, Didem ve Parla, Ayşe. "Nafile Soydaşlık: Irak ve Bulgaristan Türkleri örneğinde göçmen, dernek ve devlet" *Toplum ve Bilim*, no. 114 (2009): 131-158.
- Dedeoğlu, Saniye ve Gökmen, E. Çisel. "Göç Teorileri, Göçmen Emeği ve Entegrasyon: Kadınların Yeri". (Kristen Biehl ve Didem Danış, Der.). *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye'de Göç Araştırmaları*, (İstanbul: SUGENDER ve GAR Yayını, 2020).
- Eren, Gonca. "Bulgaristan Göçmenlerinin Yaşadıkları Sorunlar" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12, no. 65 (2019): 611-627.
- Etiler, Nilay. "Kesişmeyen Kümeler: Kadın Emeği ve Ücret" *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi (MSG)* 17, no. 66 (2017): 19-27.
- Freedman, Jane., Kıvılcım, Zeynep. ve Özgür-Baklacioğlu, Nurcan. (ed.) Introduction. *A Gendered Approach to the Syrian Refugee Crisis* içinde. (London: Routledge, 2017).
- Gelegen, Didem Gediz. "Çalışma Yaşamında Kadın Olmak" *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi (MSG)* 2, no.5 (2015): 27-30.
- George, Sheba. *When Women Come First: Gender and Class in Transnational Migration* (London: University of California Press, 2005).

- Gündüz, Ali Osman. "Bulgaristan'dan Türkiye'ye Türk Göçü (1989 örneği)" *Kırklareli Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi* 1, no. 9 (2013). <http://acikerisim.kirklareli.edu.tr:8080/xmlui/handle/20.500.11857/225>
- Halbwachs, Maurice. *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi* (Büşra Uçar, Çev.) (Ankara: Heretik Yayınları, 2016).
- Ho, Christina. "Migration as Feminisation? Chinese Women's Experiences of Work and Family in Australia" *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32, no. 3 (2006): 497-514.
- Kayapınar, Levent. "Atatürk, Menderes ve Özal Dönemi Bulgaristan'dan Gelen Göçmenler Üzerine Gözlemler," *89 Göçü Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç* ed. Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu ve Mehmet Hacısalihoğlu (İstanbul: BALKAR&BALMED, 2012), 373-395.
- Kofman, Eleonore. "Female 'Birds of Passage' a Decade Later: Gender and Immigration in the European Union", *International Migration Review*. S. 33, No.2, (1999): 269-299.
- Kümbetoğlu, Belkıs. "Göçmen ve Sığınmacı Gruplardan Bir Kesit: Bulgaristan Göçmenleri ve Bosnalı Sığınmacılar," *Yeni Balkanlar-Eski Sorunlar* yay. haz. Kemali Saybaşı ve Gencer Özcan (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997), 229-255.
- Massey, S. Douglas vd. "Uluslararası Göç Kuramlarının Bir Değerlendirmesi". (S. Dedeoğlu, B. Oskay, Ç. Özbek, İ. Sirkeci ve M. M. Yüceşahin, Çev.). *Göç Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, (2014): 11-46.
- Memiş, Emel, & Özay, Özge. "Eviçi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emeğe: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara İlişkin Bir Değerlendirme". *Birkaç Arpa Boyu*, 21, (2011): 239-268.
- Morokvasic, Mirjana. "Crossing Borders and Shifting Boundaries of Belonging in Post-Wall Europe. A gender lens," (Orj.) *Grenzüberschreitungen - grenzziehungen implikationen für innovation und identität* ed. Ariane Berthoin Antal ve Sigrid Quack (Berlin: Sigma, 2008), 47-72.
- New York UN Department of Economic and Social Affairs Population Division. *International Migration Report 2019* (2019). https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/International_Migration2019_Report.pdf.
- Nichols, Theo, Sugur, Nadir ve Sugur, Serap. "Muhacir Bulgarian Workers in Turkey: Their Relation to Management and Fellow Workers in the Formal Employment Sector" *Middle Eastern Studies* 39, no. 2 (2003): 37-54.
- Özer, Merve Menekşe. "Ataerkil Kapitalist Çalışma Yaşamından Kadın Tanıklıkları" *Çalışma ve Toplum* 54, no. 3 (2017): 1397-1424.
- Prieto, Yolanda. *The Cubans of Union City: Immigrants and Exiles in a New Jersey Community* (Philadelphia: Temple University Press, 2009).
- Selçuk, Fatma Ülkü ve Tuzlukaya, Şule Erdem. "Çalışma Yaşamı ve Kadın," *Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Sorunlarına Toplu Bir Bakış* der. Lerzan Gültekin, Gül Güneş, Ceylan Ertung ve Aslı Şimşek (Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları, 2013), 4-16.
- Seval, Hale Nur. "The Biggest Challenge for Working Women: Work-Family (im)Balance and Its Effects on Women Health" *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1, no. 2 (2017): 184-193.
- Sugur, Nadir ve Sugur, Serap. "Gender and Work in Turkey: Case Study on Women Workers in the Textile Industry in Bursa" *Middle Eastern Studies* 41, no. 2 (2005): 269-279.
- Şirin, N. Aslı. "1989 Zorunlu Göçü ve Göçmenlerin Sosyal Entegrasyonu: Tekirdağ'daki Bulgaristan Göçmenleri Üzerine Bir Çalışma," *Uluslararası Balkan Kongresi Bildiriler Kitabı* der. Hasret Çomak ve Caner Sancaktar (İstanbul: BİLGESAM, 2014), 354-371.
- Tippet, Ben. *Split: Class Divides Uncovered* (Londra: Pluto Press, 2020).

- Toksöz, Gülay. ve Memiş, Emel. “İstihdamda Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması”. *Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi*, (Ankara: CEİD Yayınları, 2018).
- Uçar, Canan. “Gaziantep Parça Baş Emek Piyasasının Suriyeli Kadınları: Emek, Zorunlu Göç ve Şiddet”. *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye’de Göç Araştırmaları*. (Kristen Biehl ve Didem Danış, Der.). (İstanbul: SuGender ve Gar Yayını, 2020).
- Ünlütürk-Ulutaş, Çağla. “Yoksulluğun Kadınlaşması ve Görünmeyen Emek”. *Çalışma ve Toplum*, 2009/2. (2009): 25-40.
- Yüzbaşıoğlu, Nazlı. “4 Soruda Bulgaristan’dan Zorunlu Göç,” *Anadolu Ajansı*, 04 Kasım 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/4-soruda-bulgaristandan-zorunlu-goc/1634850>